

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

НЕРОБОЧИЙ ГРИЦЬКО КРИВИЙ

Волинський образок з початку XVIII віку^{1*}.

I

Був хмурий день восени. Сиві, важкі хмари облягли все небо, й воно наче нагнулося, налите водою, нависло хмурою покришкою над самою головою. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини. Сумно виглядав залитий водою шлях, і густі ліси понуро стояли навкруги, тихі, нерухомі, мовчки скидаючи листок за листком на мокру листяну ж настілку. Пташки розлетілись, поховались, і гучливий в'їдливий крик мокрого крука панував сам навколо, наче глузуючи з сумної агонії літнього життя, з його минулої краси й сили.

Сумний краєвид, очевидячки, впливав і на двох людей, що верхи їхали тією мокрою, розтоптанною дорогою: вони їхали мовчки, понуро, нап'явши відлоги на голови. Бурка з кращого, крамного сукна на передньому давала знати, що то не був селянин, як його товариш в простій сільській свиті, а якийсь пан.

Так проїхали вони мовчки з верству попід лісом. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжю стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. Шляхтич зліз і пішов туди, але за хвилинку вернувся.

— Нема, не було, не бачив, — промовив він, глянувши на дорогу, що виляса межі ріллями, пропадаючи в лі.

— Деся повернули набік, — сказав на те чоловік, пораючись коло сідла. — Де його тепер знайдеш? Адже ж тому більше, як день, як їх бачили.

Шляхтич не сказав нічого і, взявшись під боки, мовчки дивився, наче хотів випитати в дороги, чого йому треба, а далі з нехиттю став знову вилазити на коня.

— Може, єврей збрехав, щоб одурити, а може, й не одурив: хіба малий світ? Адже ж не вперше тікає: не піде просто дорогою, щоб його зловили, — метикував тим часом чоловік.

Шляхтич від'їхав від корчми на дорогу й знов став, не знаючи, що його робити.

— Тю, бодай їм всячина! — промовив він нарешті, повернув коня і, вдаривши, пустився назад межі лісом тією ж дорогою, що приїхав. Швидко зникли обоє в тумані.

За кілька хвилин, як не чутно стало й коней, між деревами з лісу виглянула якась постать і, озираючись, вийшов помалу чоловік на дорогу, за ним — жінка з дитиною. Обоє прислухалися пильно: не чути було вже нічого.

¹ Неробочий — тогочасний правний термін для неоселого селянина, *persona vagabunda*. Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в Архіві Юго-Западної России, ч. VI, т. II, № 15*; побутові подробиці оперті на документальним матеріалі.

— Нема, — сказав чоловік, постоявши кілька часу, й веселий усміх розлився по його лиці.

— Не думав я, щоб заліз він так далеко. Та тепер, хвалити Бога, не вернеться! — додав він весело й перехрестився.

— Не вернеться, хвалити Бога, — обізвалася жінка, помалу перекладаючи на руці дитину.

— От якби не почули та не сховались! Ледве ж встигли звернути з дороги! Добре, що дитина спала, а то було б нам! — радів чоловік і простягнув руку попестити дитину.

— Не руш, спить! Та ходім, бо змерзла, ноги одубли, в воді сидячи.

Чоловік перекинув знову, що ніс на плечах, і пішов далі дорогою. Жінка почимчикувала за ним; в одній руці мала дитину, в другій — торбину. В тій торбині та в клунку було все добро їх. Се були селяне — Грицько Кривий, чи Грицько Гричук, як він звався в останньому селі, з жінкою Ганною, що втікли від пана шукати, де краще. Четвертий день вони вже йшли так, здебільшого ввечері або рано та вночі, або переховуючись лісами. Сьогодні були пішли вже сміливіше — просто шляхом, не сподіваючися погоні, та завчасу почули тупотіння, сховалися в рів та й пересиділи там.

Вони пройшли мовчки верству, потім другу. Тяжко було йти по грязюці в холодній млі, несучи клунки. Сумна дорога незабаром прогнала їх веселість, і вони тяглися понуро й важко. Нарешті та похила корчма на розпутті, де розпитувався пан, встала перед ними.

— Пристанемо чи підемо далі? — спитав чоловік.

— Підемо вже до села, вже, мабуть, недалеко: краще, ніж тут у євреїв, — відказала жінка.

Вони порівнялися з корчмою. Чоловік позирнув, позирнув ще, разом спинився й повернув до неї.

— Куди ти, Грицьку?

— Та зараз.

— Будеш горілку пити? Так рано? Покинь, ще єврей як-небудь перекаже.

— Не перекаже, — відказав чоловік.

— Не ходи, Грицьку! — жінка взяла його за полу.

— Е! — сердито кречнув чоловік, вирвавши полу, покинув клунок і пішов до корчми. По тих пережитих рано страхах нерви просили покріплення, і годі було ту хіть побороти. Жінка почала забавляти розбуджену дитину, промовляючи до неї, хоч дитина ще не розуміла нічого, бо не мала й півроку.

Грицько тим часом бадьоро вийшов з корчми й узяв клунку знову. Горілка вернула йому веселість і розв'язала язик.

— Се я певно знаю, — балакав він, — що сказав панові той рудий єврей в Грицькунівській корчмі; нехай тепер пан йому подякує, що проїздився: без нього не заїхали б за мною так далеко. Хвалити Бога, що не було з ним псів, а то було б погано. Як тікав з Литви, так мене з хортами

шукали; та собаки мене пізнали, бо я був за парубка в пана й годував їх часто; а в мене був і дух упав: якби піймали, то й душу вибили б з мене, такий пан був лихий!

Жінка не відказала нічого.

— Дай мені хлопця, нехай ще я його трохи понесу: в тебе, мабуть, і руки заклакли! — сказав Грицько і, помалу взявши однією рукою сина, почав йому на губах виробляти всякі штуки.

— Скільки ми пройшли? Буде з десять миль? — спиталася жінка.

— Буде, буде вже. Се ж ми вже Дубно проминули десь.

— Хоч би пристати де-небудь, а то йдемо, йдемо, і не знати куди.

— Якби де натрапити на добре село! Мені самому хіба не надокучило!

Так балакаючи, вийшли вони над широку долину, що прорила якась річка. Дорога виляса понад нею. Туман кутав очерети й річку, ледве її було знати. Почав накрапати дощ, що далі — то дужче. Ганна завернула полу свитини і вкрила собі голову й дитину.

— От і село манячить, треба пристати, дощ перечекати.

Вони зійшли узгір'ям в долину. Слизько було йти мокрою стежкою. Ганна впала навznak і чисто обмастилася. Нарешті наблизилися до села. Хати довгою низкою простяглися над річкою між обсадженими вербами городами та левадами. Перехожі звернулись до першої ж хати. Подратувавши собак, швидко діждалися й хазяїв: пристаркувата жінка виглянула до їх.

— Пустіть переждати дощ, ми перехожі люди, з далекого села.

Та подивилась неймовірно, але по тім пильнім огляді лице її прояснилося.

— А йдіть, коли хочете! Просимо! — вже ласкаво обізвалася вона.

Перехожі порозбирались, поклали мокрі свити на піч та й узялися снідати хлібом та цибулею. Прийшов снідати й хазяїн з току, почали розпитуватись.

— Шукаємо, де б вільніше, а то в нас роби-роби, та й кінця нема; нема часу й собі щось зробити, та ще й новини тобі видумують щороку, наче коверзують з людей, — скаржився Грицько.

— То приставайте в нас, — відказав хазяїн, — адже в нас легко: робити тільки два дні на тиждень і в зиму, й літом — тільки всього; чиншу нема, як по інших селах.

— Та за те ж осип даємо, — відказала жінка.

— Ну, що ж, що осип? А зате ні курей, ні гусей, ані інших вигадок. І пан нічого, нема чого казати... справді, жінко?

— Ну, не дуже хвали: он за підводами тими як раз-у-раз ганяє!

— Що ж, що підводи: се й скрізь, — не здавався хазяїн; він взагалі не був песимістом, а тепер ще й особливо припала йому охота хвалити своє село.

— Ні, — сказав Грицько, згадавши за погоню, — тут ще небезпечно: боронь Боже, ще довідаються. За нами гналися трохи не до вашого села...

Дощ все не переставав. Хазяїн пішов на тік знову, Грицько й собі — помагати, покинувши жінку з дитиною в хаті. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи; в хаті незабаром стало вже смеркатися за дощем. Ганна сіла проти хазяйки, годуючи дитину, спочиваючи з дороги; ноги нили після холодної води в тому рові; якась чудна, невиразна втома, тихий спокій огортали її; й думка, що за якийсь час знову треба буде покинути теплу хату й брести грязюкою, ще додавала того чудного, солодкого чуття. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнутися до кого-небудь, та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки.

Вона була сирота і зросла між людьми. Був брат, жив у наймах, але вже кілька років десь пішов, та й не чути: кажуть, що вбили його татари. Більше не зісталось в неї роду, бо батько в неї був захожий чоловік. І вона все ходила у наймах. Невесело було дівувати наймичкою. “Почали далі дівчата-однолітки заміж виходити, одна за другою, а мене, звісно, ніхто не сватає, — оповідала Ганна, — не дуже де й побачиш, було, мене! Ото й думаєш: усі мене обминають, зостануся я до віку сама одна без роду на світі, та так сумно стане! Хоч би брат був, хоч би яка родиночка, щоб до неї обернутися, прихилитися. І так, було, все ждеш — звісно, тільки дуриш себе — що станеться з тобою що-небудь таке... брат вернеться або посватає хто добрий... Було, в хаті сидиш часом, — двері сінешні рипнуть, або собаки загавкають, то аж серце стрепенеться”.

— Ти гарно розказуєш, — ласкаво кивнула Ганні хазяйка.

— Нема чого й розказати! От тоді прийшов був на село Грицько, чоловік мій, та й пристав за парубка в хазяйського сусіда. То ж, бувало, часом стріне та й заговорить, а далі восени сватає. Не змагалася, пов’язала старостів, а хазяї відмовляють: він, кажуть, чоловік чужий, перехожий і не має нічого, ще й ледащо до того — а його ледачим вславили, хоч до своєї роботи він не лінується. Будете, кажуть, злидні тільки плодити. Та я не послухала — нехай вже й злидні будуть, та свої, як я маю цілий вік в наймах ходити: всього добудеш, окрім доброго слова. Так і побралися; хазяї ще й посміялися з нас: таке заслужила за свою працю, що тільки поглузували. Докучило нам обом по людях ходити, взяли в пана хату з городом та робили в людей та в пана за сніп абощо; тільки трудно: робиш все, а нічого немає. Може, буде краще на новому місці; тільки добутися б уже скоріше...

Ганна засумувала під впливом власного оповідання.

— Мабуть, не дав мені Бог талану, не бачила щастя й змалку, та не щастить і тепер... А Грицько все сердиться. От і тепер ідемо: хіба справді солодко тинятися, як собака блудяща, по дорогах, та переховуватися по ярах?

Хазяйка почала розповідати й про своє горе — все діти її вмирали.

Так ішов час. Стало зовсім темно; вернулися чоловіки. Швидко послули потомлені перехожі, не чуючи ані тихого ляпотіння дощу, ані цвіркунового голосу, що співав за піччю.

Перехожі повставали й зібралися — ще й не розвиднилося. Хазяї прощалися привітно, дали хліба на дорогу; й знову пішли вони плентати. Знову потяглися мокрі дороги, налиті водою колії, сумні ліси, чорні ріллі, голодний, гострий крик ворони й дощик дрібний, мов крізь решето. Знову спочивки в селах і звичайні розмови й питання про життя й про пана: там — заздрий, там — хто його зна, там — дуже важко, а там — так собі; кажуть, що скрізь так. Так пройшов ще день і другий.

— Е, нехай і так, остогидло вже тинялись, — сказав Грицько, прослухавши звичайні оповідання про пана й роботу, — мабуть, нема чого кращого сподіватись; правду кажуть, що де люди, там і пан, і панщина... Так скільки, кажете, робити?

— Зимомо й літом по два дні, та толоки дві, та шарварки чотири...

— Нехай і так; в нас цілий рік по три дні було, а толоки чотири.

— Та чиншу 20 грошей, та курка, та яєць п'ять...

— Та вже!... Мабуть, кращого, кажу, не знайдеш! Як тобі здається, жінко?

— Про мене, аби скоріше; йди хоч зараз до пана, — обізвалась Ганна.

— А піду справді. Сьогодні вже, мабуть, пізно... Кажете, що пан не дуже лихий?

— Звичайно, як пан! Як не вийдеш на панщину, так всипле добре на обидва боки...

— Бодай не довелося йому й його батькові! — відказав на се Гриць. — Та, мабуть, ліпшого не знайдемо.

— Тільки ти б йому поніс що-небудь на ралець, все був би ласкавіший! — радили люди.

— Та в мене нічого й нема!

— Хіба б гуску взяв де-небудь; он у сусіда є кілька...

На тім і постановили. За дванадцять грошей купили гуску і Грицько, прибравшись й тісненько підперезавшись, пішов уранці на панський двір. Через кілька часу надійшов і пан з току, де весело гупали, далеко лунаючи, чотири ціпи.

— До вашої ласки, пане!.. Прийшов із жінкою, щоб у вашому селі осістись, — звернувся до нього Грицько.

— Що ж, живи; як добрий будеш, то буде й тобі добре, і придбаєш усього. Є худоба в тебе, чи, може, ти з рукомесла живеш? Мені дуже б ткача треба.

— Ні, пане, не вмію нічого, й худоби нема. Я за парубка жив попереду.

— Так як же ти? Може, й тут за парубка станеш?

— Ні, дайте вже поле; худоби позичу й плуга.

— Про мене — роби, як знаєш. Рік будеш вільний од усього; а там — що люди роблять, те й ти. Як же ти звешся?

— Грицько Крук, — назвав себе наново Грицько, — а жінка Ганна, та ще дитина мала.

Тим скінчилася розмова. Пан послав хлопця показати Грицькові хату: господар її втік торік.

— Куди ж він пішов? — розпитував Грицько хлопця.

— Кажуть, що на Поділля, тоді п'ятеро того року втекло. Кажуть, що там панщини немає, а землі скільки хоч.

— Мабуть, брешуть, — постановив Грицько, — адже ж і мені казали, ніби тут нема панщини, а таке ж саме, тільки манять людей. Мабуть, від сього ніде не втечеш!..

Хата, подвір'я — все те тхнуло пустою. Солому з повіток, з хати розібрано; подвір'я розгороджене, хата облуплена.

— Се вже дуже погана, чи нема кращої? — спитав Грицько хлопця.

— Ті ще гірші; адже ж зате хата нова.

“Круки” перенесли зараз свої клунки до нової оселі й повиймали своє добро: тут була сокира, коса, серп, заступ, рогач, мішки, деякі хуста, сувій полотна, що придбала Ганна, ще наймичкою будучи, та ще два золотих грошима — отсе було й усе багатство “Круків”. В хаті текло; повітря було затхле, як у пивниці. Грицько пішов знову до пана — просити дерева на огорожу й соломи на покрівлю. Ганна зараз заходилася мастити хату: їй не ждалося, хотілося зараз усе поправити, зробити. Позичила опалу, горшка, крупів, хліба; заткнула пробите вікно, замастила соломою, де текло. Ввечері, в пітьмі, хата вже зовсім не здавалася пустою. Солома ясно палала в печі; ясні плями й темні тіні тремтіли й танцювали по стінах, по долівці. Ганна з великою радістю після довгого блукання поралася біля печи, втішаючись і ясним полум'ям, і своїм хазяйнуванням. Вона так давно бажала стати справжньою, заможною хазяйкою! З такими мріями йшла вона й заміж, та не справдилися вони в рідному селі! Тепер знову ці мрії вставали перед нею в блискучому полум'ї й тішили, вабили її...

Ті веселі думки опанували й Грицька. Сидячи на соломі, він гойдав свого синаша й тішив його, показуючи на полум'я. Чи тішилась дитина, чи ні, але батько, проте, був у тій хвилі щасливий, і біляве, як у “литвина”, лице його світилося незгріш від тих ясних плям, що бігали по хаті.

Так весело розпочали Круки своє життя в Ставках — так звалось те село.

II

Погода розгулялась швидко. Грицько вилаяв її, що не знала, коли її було треба, але Ганна догадалась, що то дощ ішов їм на щастя, поки вони мандрували, а тепер перестав.

Дуже хотілось того щастя! Але чекаючи його, треба було подумати й про те, що його їсти, і як пересидіти зиму. У Круків не було ніякого запасу;

з тих двох злотих, що зав'язані були в Ганниній хустці, вигодуватись було не можна; а то ще й треба було купувати всякого добра, почавши від горшків і до відер та діжок. Грицько знову з'явився перед пана, просячи позичити жита півосьмачки й гречки два гарці. Пан на те гукнув хлопця й спитався:

— По чім спродали жито й гречку на останнім ярмарку?

Той сказав.

— Ото ж, щоб знав, — сказав пан Грицькові. — Буде, значить, за тобою чотири злотих; коли ж ти мені віддаси?

— Може, я б їх відробив? Молотив або як инакше?

— Добре, приходь: по п'ять грошей день тобі порахую.

Грицько походив кілька днів, але далі пан прийняв ще одного, такого ж перехожого, як і Грицько, за парубка, за те, щоб годувати зиму. До того ж приходили на панщину селяни, Грицько був зовсім непотрібний, і пан сказав йому, щоб більше не приходив. Іншої праці він собі не знайшов. То ж, не маючи ніякого хазяйства, аніякої роботи, лежав звичайно на печі й марив, скільки він посіє чого, й скільки воно вродить, і що з того треба буде зробити. Ганна свій вільний час збавляла або бавлячи дитину, або шиючи з того сувою полотна сорочки чоловікові й собі. Маючи вільний час, узялася вона їх мережити; мережки виходили не дуже гарні: в наймичках сьому не навчишся, але Ганна поралася коло їх з великою охотою. Ще її втішні надії не минулися: їй здавалося, що вона ніби свою будучу долю вишивала, таку ж мережану, рябу та веселу.

Грицько часом починав удвох з нею міркувати, скільки чого в їх буде, й що вони з того зроблять; а коли той матеріал кінчався, мовчки слухав, як віє вітер в комині або як Ганна розмовляє з дитиною, й спав і дрімав без кінця. Часто йому снилися різні страхи з минулого життя: то ніби заснув він парубком, і пан його будить, пхнувши ногою під бік, та хлеще нагаєм; то ніби тікає, притаївся і чує в лісі погоню: хорти біжать до нього, шамотять листям, роздратовані, люті. Грицько прокидався переляканий і, радіючи, згадував, що то все мара, що він у своїй хаті, далеко від тих місць, і не знайдуть його ні старі, ні новіші пани.

Так було день у день і часом докучало Грицькові. З нудьги він часом ходив розважитись до шинку, де можна було любенько побалакати з людьми. Одначе єврей швидко перестав давати набірг; Грицько, правда, міг би віднести трохи жита, але на те не стало в його духу: він жив надією стати заможним господарем.

А тим часом минався той хліб, що взято було в пана, дуже швидко плинули й гроші з Ганниної хустки. Грицько мусив удруге і втретє ходити до пана позичати, і гроші, що він був винен панові, все росли. Та Грицько на те не вважав і чекав тільки весни, щоб хазяйнувати.

Вона недовго гаялась того року, та весна, і швидко прийшла, наливши балки й лощини сніговою водою, відкривши з-під снігу чорні поля; вогкі й пухнасті, вони немов самі просили плуга. Але Грицько не мав ні плуга, ні худоби; сусідам позичити було тяжко; два дні робили на панщині, а то треба було орати своє; та й худоби було не дуже багато, все спрягалися, а в декого, як і в Грицька, й зовсім худоби не було. Знову Грицько обернувся не до кого, як до пана, позичив худоби й плуга, позичив насіння й оброку. Все те коштувало!

— За тобою є вже тридцять п'ять золотих, — сказав нарешті Грицькові пан. Той міг тільки почухатись, почувши про таку силу грошей.

Весна була не дуже погожа. Спочатку, правда, закроювалося на добре, але після Великодня дощів було мало, і хліб захирів. Грицько щодня виходив був глянути на свою ниву, й лице його ставало все хмуріше: він вложив стільки надій в сей посів, що не міг дивитись без сердечного болю, як той хліб скніє, й нарешті перестав уже й ходити до ниви. Дощ, що перепав якось в рішучий момент, трохи підправив ярину, але все-таки врожай був незначний. Коли було зведено й змолочено урожай і обраховано, показалося, що трохи не весь прийшлося би віддати, аби заплатити, що був він винуватий панові й сусідам; значить, частину позик прийдеться на другий рік відкласти. Перспектива заможного господарства блідла й никла. Ганні дуже хотілося мати корову, але се було неможливо: спромоглися тільки на теличку. А на другий рік, значить, прийдеться знову все позичати: і плуга, й волів...

— Ти б узяв у пана вола, а гроші потроху ми б сплатили: адже паша в нас єсть, — порадила Ганна, і ся думка дуже подобалася Грицькові: маючи вола, можна було спрягатися, не позичаючи ні в кого; тільки купити його не було за що. Грицько взяв у пана набірг.

Новий рік почався вже з звичайною панщиною: два дні на тиждень, дві толоки, чотири шарварки; стерегти по черзі панський двір уночі, ходити з підводами до Луцька й Львова; жінці — сікти капусту, прясти панську куделю, робити на панськім городі, й багато ще чого, що важким тягарем налягало на Грицька і його жінку. Правда, се все було легше трохи, менше трохи, ніж у попередньому селі, але воно ставало далеко тяжчим після мрій про волю й змагань її добитись. Тікати світ за очі, віддавати на всяку непевність свою долю, свою шкуру, аби тільки вигадати один день панщини на тиждень, а, зрештою, мати все ту ж працю, панщину, шарварки та толоки — се здавалося чистим посміхом. Варто було тікати!

Такі думки не раз почав висловлювати Грицько після того, як перші рожеві надії на нове господарство його зрадили і потяглося панщинне життя своєю колією. Ганна, одначе, не хтіла поділяти його думок, і як він занадто вже починав нарікати, прозивала його волоцюгою й ледацом. В неї далеко більш було примирення, і вона ще не тратила своїх надій на добробут.

Маючи вола, далеко легше було господарювати, і Грицько не побільшив, а ще зменшив свої довги за зиму; але літом прийшлося тяжко, коли до двох днів панщини пан додав йому два дні на виплат довгів. Пан хапався з жнивими, але так само мусили хапатись і люде. Разом настала спека, дні стояли гарячі, роса перестала падати, і хліб починав сипатися дуже, а зерно було таке важке та добре, що шкода було дивитися на ту трату.

— Хай йому всячина! — сказав Грицько, почувши від осаули, що йому робити на сім тижні чотири дні. — Хто чув таке робити? В мене самого хліб сиплеться, де його до середи чекати!

Він не пішов у понеділок. Пан покликав його ввечері, вилаяв і похвалявся бити. Але Грицько не покоровився: він не то навіть щоб не хотів, а просто-таки не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавицею политий хліб висипатись.

— Підождіть, пане, я потім вам відроблю, — все казав він своє панові, а не відпросившись, все-таки не пішов на панщину й у вівторок. Се так йому не пройшло: Грицька знову покликано до двору і всипано йому щедро.

Грицько вилежав мовчки — ані пари з уст; такий на його дух найшов. Різко коштувати було йому не первина, траплялося й на попередніх місцях, особливо — на дворі служачи, але тут, на нових місцях, здалося вже занадто прикрим.

— Варто було тягтися за п'ятнадцять миль, — мурмотів він сердито й ще сердитіше додав: — бодай не діждали, щоб я задля них свій хліб кинув!

Свій хліб мусили жати вночі. Погода стояла все гаряча, земля не простигала й уночі, так і пашіло теплом. Ганна робила, скільки могла, і цілком знемогалася; Грицько казав їй, аби йшла додому, кинула роботу; вона не кинула, поки не втяла руку серпом... А хліб сипався; Ганна пробувала жати й в'язати порізаною рукою, та не могла й трохи не плакала з досади й болю. А Грицькові сказали відробляти ті дні, що він не робив. Грицько пішов раз, а далі не втерпів та, покинувши панщину, кинувся свій хліб дожинати. Наслідок був той самий: Грицька знову покликали до двору і знову його вибито.

Хліб нарешті зібрали чи саяк, чи так. Врожай все-таки був добрий, хоч хліб і висипався значно. Ціна стояла на хліб добра: Грицькові можна було посплачувати, що був винний, навіть вола, але йому вже се було не в голові. Його вже не тішив і врожай після того, як життя в Ставках повернулося своєю непоказною стороною; бас увірвався. Думка, що він помилився з своїми надіями, гризла його й не давала спокою. Все похмурніший сидів він дома, зате більше вчащав до кривого Шльоми, до шинку, де гірко нарікав з іншими хазяїнами.

Якось винирнула в бесіді вічна тема про волю й вільні землі, про Поділля, куди кликали на слободи. Якийсь перехожий чоловік, що трапився в шинку, сказав, що він був на Поділля, й почав його вихвалити.

— Земля не міряна — бери, скільки схочеш: чи лан, чи два. А земля така, що з самосійного родить сам п'ятнадцять і більше*.

— А панщина? Правда, що там нема панщини?..

— Ге, панщина — ніхто й не чує за панщину. Ори на себе — та й усе. Ще й запомогу всяку дадуть, і то без відробку. Бо ті землі відібрано в турка*, й король сказав залюднити їх якнайборше, щоб не була порожньою, аби турок знову не забрав.

Грицько слухав тих оповідань, і в його не прокидався попередній скептицизм, коли закидав він брехню тим всім оповіданням за подільську волю. Людина все вірить тому, чого собі бажає.

Вернувшись додому, Грицько почав оповідати те все жінці. Та прийняла те все зовсім неприхильно й знову вилаяла його волоцюгою.

— Як будемо сидіти, то щось придбаємо; менше б ходив до шинку, то було б краще. Верзуть не зна, що, а ти слухаєш. Адже ж і сюди йшли — сподівалися волі, а показалося, що така сама, як і де-інде; таке саме і з тим Поділлям.

Се були власні майже слова Грицька, але тепер вони не зробили на нього найменшого вражіння й не переконали його й трошки. Грицько не був ледащом, як признавала за ним жінка; він міг працювати дуже багато, коли та праця вела просто до його мети — добробуту. Але жертвувати своїми надіями й бажаннями й миритися з життям за всяку ціну — не міг він.

III

Один випадок був краплею, що переповнила міру Грицькового терпіння чи нетерпіння й переконала його в тому, що нема чого доброго чекати йому в Ставках і треба шукать вільних подільських осад.

При кінці серпня послав пан Грицька до Луцька з підволою, давши вола до пари з Грицьковим. На повороті з Луцька спіткала Грицька пригода: віл його чогось заслаб у дорозі — чи опився, чи що, тільки після сієї дороги не здався вже до роботи й, полежавши кілька днів на оборі, здох. Грицько пішов дати знати про се панові й прохав у його собі другого вола, бо сей пропав задля панської потреби, але пан на те не згодився.

— Хто ж його знає, чого він здох; може, він зовсім не від дороги, а ти сам його чим-небудь понівечив.

Таким чином зістався Грицько без худоби, а був з тим волом винуватий панові не малі гроші: щось за 40 злотих. Грошей сих віддавати Грицько не мав найменшої охоти. Остання історія з волом роздратувала його якнайбільше; він постановив доконче йти з Ставків на Поділля. Ганна, що так спротивлялася давніше тій думці, притихла, побачивши, що чоловік то вже не жартом узяв собі в голову й помандрував би й сам, коли б вона не схотіла. Та й її зажурило той випадок з волом дуже.

Тікати й годі!

Тільки не восени! В тім вже вони мали науку. Далеко ліпше пересидіти тут зиму, на своїм хлібі, аніж позичати на новому місці. Краще йти весною, перед початком оранки. Так і постановили.

Аби пан не взяв хлібом за позичене, Грицько зараз по тій пригоді з волом кинувся молотити хліб, щоб продати або сховати, та дарма: пан з своєю службою знали добре, скільки в нього повинно бути хліба, і Грицьку зараз задали брехні й вибили, а потому забрали два корці хліба.

— Мало я йому відробляв того здохлого вола, ще й хліб забрав; мало ще панові того, що моя озимина йому прийде.

Озимини, справді, щось посіяв Грицько, хоч дуже мало: ще вагався тоді. Се було тим добре, що увільняло його від усякого підозріння про втікачку; але Грицька дуже мучила думка, що його хліб попаде в панські руки.

Поки був віл, Грицько думав утекти, поїхавши з ким-небудь возом на ярмарок, а звідти — далі. Так можна було забрати й усяке збіжжя — аби тільки знайти до того чоловіка. Після того як віл пропав, Грицько надумав тікати знову пішки, як і той раз, — принаймні ніхто не знатиме. Треба було тільки продати все, й Грицько прийнявся за се.

Хоч як обережно він вів сю операцію, щось таки донеслося до панських ух. Пан знову покликав до себе Грицька, і той був настрашися дуже, але, очевидячки, пан знав небагато, бо тільки вилаяв його.

— Ти в мене не видумай тікати, бо я тобі своїх грошей не подарую, виколупаю хоч би з Волощини*.

— Коли б уже скоріше зима проходила, — міркував Грицько, йдучи від нього, — а тоді виколупуй!

Зима тяглася помалу в тім ждданню. Грицько вже не шукав собі роботи в пана. Вилічували дні до Різдва й по Різді. Але Ганна була смутна: її якось не тішила ся мандрівка.

Нарешті таки зима пройшла; наближався піст. Великдень того року припадав пізно. Хліб кінчався — бо що трохи здавалося зайвим, те продали ще перед тим. Вже наче наступала весна, все капало й текло, хоч був тільки кінець лютого.

Грицькові не терпілося, він постановив йти зараз, щоб не купувати хліба.

— Та підожди, поки зовсім розтане; адже і хлопець слабій, — вмовляла Ганна. Дитина справді хорувала: гарячка напала й по тілу висипало червоне.

— Закутай гарненько, то й нічого йому не буде. Світ не близький, треба йти завчасу. Тепер місяць світить, то можна й поночі йти.

Ганні й самій вже хотілося скоріше дістатися на нове господарство. Коли йти, так йти!

За тиждень до Масниці* Круки, відбувши панщину, щоб їх неприсутності не помітили, й, виспавшись звечора, рушили опівночі. Все майно забрано було в два клунки, як і два роки тому, і клунки за той час мало що

поважчали. Важче було тільки нести хлопця, що через хворобу нездужав йти сам, — батько й мати несли його по черзі. Крадучися, пройшли вони селом і, не оглянувшись на свою оселю, почимчикували дорогою.

Ніч була не дуже холодна; розбита дорога трохи підмерзла, йти було добре. Як розвиднилося, звернули в лісок, в лощину, поснідали й спочили, розіславши мішки на снігу... День був ясний та теплий, і ворони крякали по-весняному. Але сонце сідало дуже червоне — на вітер та на мороз. Се непокоїло мандрівників. Ще більшої турботи додавав Ганні хлопець: він хрипів і горів у гарячці. Годі було з ним дати раду.

Ще засвітло вийшли на дорогу, щоб поспіти на ніч, якби взяв мороз. Швидко смерклося і що далі, то ставало холодніше. Руки поклякли, держачи клунки; мокрі ноги мерзли дуже. Піднявся вітер, пішов сніг, настала метелиця. Курява застеляла світ перед очима, вітер наче штрикав і різав лице та руки й забивав дух. Йти було дуже тяжко; раз по раз мандрівці збочували з шляху і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про се та направляв на дорогу.

Так пройшла година й друга; нарешті добилися вони до корчми. Яким милим, привітним притулком здалася тепер вона, брудна й смердюча! Але там було повно й без Круків: пристав якийсь пан, зайнявши покій; в корчмі сидів фурман і хлопець його, герготіло двоє євреїв, що теж пристали, йдучи з містечка, і ще якийсь чоловік подорожній. Корчмар спитався Круків, звідки вони, й Грицько оповів йому казку, що вони ходили в гості до тестя та забарилися, і ще щось, чому євреї, очевидно, не поняв віри й трішки. Ганна намовляла Грицька, щоб і собі зістатися ночувати. Грицько сердито відповів, що не можна: євреї, певно, догадався, що вони тікають; ще якраз їх спинять. Зіставатись у тій кумпанії було зовсім небезпечно. Се була правда, і Ганна замовкла.

Але дитина була дуже хора, від неї так і пашіло вогнем, а замість голосу виходив якийсь непевний хрип. Ганна згадала, що на селі так хорувала дитина сусідів: її мастили горілкою, й вона виздоровіла. Грицько купив за гріш горілки, а за гріш — бубликів, думаючи потішити хлопця, але той на бублики не звернув і уваги. Хтось з євреїв радив напоїти його чимсь гарячим, розвести меду горілкою та зогріти.

Головка бідна, що його робити!

Посиділи хвилину ще, й треба було рушати. Думка була така, що якось дасть Біг добитися до сусідніх Марковець — до села було тільки п'ять верст, і там можна було заночувати безпечно. Грицька їла нудьга й злість: невже йому і в таку погоду пристати не можна; мусять вони блукати тим часом, коли й пси сплять у сухому. І він вже каювся й лютився, що пішов із села.

Вийшли. В відчинені двері разом полинуло морозне повітря з снігом. Метелиця не переставала. Місяця не було й знаку; все куталося в те сизе,

чарівне покривало. Повіє вітер дужче, встануть густіші хмари снігу, і в повітрі мов заколишуться, заточаться якісь чудні істоти, поки не зникнуть у сніговому морі.

Швидко корчма зникла за курявою. Круки знову зісталися сами, сами в безкрайому, страшному морі метелиці. Вони пройшли верству-другу, ногами намацуючи дорогу, щоб не заблудити. Вітер з усієї сили налітав на їх, мовби хотів їх збити з дороги й занести не знати куди; він забирався під свитину й виривав звідти останнє тепло; він гнув набік, не даючи йти просто дорогою; він наспівував насмішкувато на ухо свої пісні, холодні й страшні, як ся снігова пустиня.

Йти було дуже тяжко. Вітер далі стих, але мороз був тяжкий. Круки висилувалися з останнього, щоб не пристати. Грицько йшов з якоюсь розпукою й злістю; його брала охота — на зло комусь кинути свій клунок і лягти безрадно на землю; але він тим часом ішов механічно. Ганна все відставала від чоловіка, поки не заточилася.

— От, яка-бо ти! Дай мені свого клунка, давно було б мені дати, — сказав Грицько до неї, але, побачивши, як вона пробувала йти, додав:

— Нічого з сього не буде! Треба розікласти багаття, хоч погрітися! Звернімо в ліс та пошукаймо гілля на огнище.

Вони звернули. Снігу в лісі було небагато, вимело звідти; але збирати гілляки було трудно. Ганна поклала дитину на ряднині, вкривши зверху, й стала збирати всякий хмиз. Се забрало досить часу. Грицько нагромадив купку гілляк і почав розпалювати; Ганна скинула й своє гілля та роздмухувала огонь разом з ним.

Полум'я розгорілося потроху. Ганна пішла взяти дитину; вийнявши з-під ряднини, вона взяла й понесла хлопця до огнища. Гілляки не хотіли горіти, тріскали і шипіли, бо були мокрі. Грицько все дмухав і увесь вдався в свою роботу... Аж Ганна разом страшно скрикнула. Грицько кинувся до неї: та піднесла дитину до огнища й пильно придивлялась до неї: хлопець не ворухився, холодний і блідий...

— Воно вмерло, воно захололо! — і Ганна страшно, не по-людськи закричала на весь ліс і заридала.

Грицько стояв, не рухаючись, немов у сні йому привиділось.

— Івасику, голубчику, глянь, глянь на мене, серце моє! — говорила пестливо Ганна до дитини, огортаючи руками, але хлопець мовчав... І Ганна замовкла разом: разом в ній щось перемінилось.

— Вмер, вмер, ой Боже, — говорила вона вже другим голосом. — А я ж тобі казала: зостаньмося в корчмі ночувати; адже ж я тебе прохала, а ти не послухав, а він умер, змерз, — несамовито казала вона, держачи хлопця й простягаючи чоловікові.

Грицько стояв несамовито. Попередня злість та нудьга разом підкотилися під серце.

— Ганко, мовчи! — крикнув він раптом.

— Не замовчу, се ти його вбив, от на, вмер, от, — кричала своє Ганна.

— Ганко! — крикнув знову Грицько. В руках його опинився щіпок, з яким він ішов. Грицько не зчувся, як замірився і вдарив жінку по голові. Та скрикнула і впала на сніг, на огнище.

Сеї крик вразив Грицька, він опам'ятався й запал його зник разом. Далеко кинувши свого щіпка, він кинувся до жінки й став її підводити, але та важко хилилася знову. Насилу підвів її він обіруч: Ганна не стояла й хилилася, мов нежива. Серце в Грицька заколотилося й дух сперся. Він присунув її до огню, грів, тряс, ворушив. Ганна лежала з дитиною на руках в обіймах, нерухома, тяжка, одубіла. Вона теж була мертва, як і дитина.

Ся страшна новина, наче памороки, забила Грицькові й відняла сили; впустивши Ганну долі, він і сам без сили, не чуючи себе, спустився на сніг.

Так пройшло кілька часу. Багаття розгорілося; гілля весело палало, шиплячи, тріскаючи; полум'я високо підносило блискучі язички, освічуючи сю чудну й страшну картину: мертвих і над ними — живого, що не ріжнився тепер нічим від мертвого. Тільки не було кому дивитись, не було кому жахатись. Ліс стояв навколо холодний, німий, струшуючи з гілля дрібки снігу на Круків. Що йому до горя, до криків людських? Вони минуть, як і все минає. Буде нова весна, нова зима, нові люде будуть метушитися під дубовим гіллям...

IV

Грицько посидів так з годину, не чуючи ні холоду від снігу, ні спеки від багаття, не чуючи нічого. Страшна думка, що він убив жінку, шкульнула нарешті його, розбуркала й розбудила перед усім почуття страху й власної охорони. Не стямившись добре, механічно почав він розгортати сніг; виривши яму, положив туди жінку з дитиною, закидав гілляками, що були назбирали удвох, і присипав снігом. Сю роботу зробив він швидко, прихапцем і, втомившись, знову сів коло сієї нової могили.

Аж тепер тільки почув він своє горе, і нещаслива пригода стала ясно перед очима. Серце нило, боліло від жалю, й від тяжкої муки вився він, як вуж... Він любив свою жінку, любив щиро, хоч і доводилося часом сваритися, лаятися з нею. Він на цілім світі був чужий, волоцюга давній, чужениця; в жінці була його сім'я, його рід, його село — все, що було свого, рідного в світі, — так тепер, здавалося йому, і все воно зникло, пропало довіку, і через нього самого; він сам загубив свою долю, своїми власними руками знищив свою єдину підпору, розбив своє життя...

Ворон закріявав над головою й розбудив знову Грицька. Він оглянувся — вже розсвіло; крізь стовбури і гілля дерев видко було сіру смугу неба. Огнище згоріло все і вкрилося сивим попелом. Грицько став на ноги й оглянувся ще раз. “Треба йти, — подумав він, — треба кудись тікати!” Він підняв на плечі свого клунка, що лежав коло нього, але за хвилину знову скинув з себе. Йому захотілося ще раз побачити жінку й дитину; він не міг уявити собі їх, аби стали перед очима; коли пригадував їх, ввижалося щось чудне й непевне. Він миттю скинув гілляки, обережно стер руками сніг з Ганниного лиця й хлопця. Ганна лежала навznak, міцно притулившись до лона сина; вона зблідла й одубла, сльози замерзли на віях, і на лиці зісталася те ж горе, той же жаль, як коли вона ридала й дорікала Грицькові.

Грицько стояв навколішки, нагнувшись, й дивився. Потім раптом схопився, перехрестив небіжку, згромадив знову гілляки й хутко, забувши свого клунка, пішов геть з лісу, не оглядаючися.

Він вийшов на край лісу... Недалеко хруснули гілляки й межі деревами показалася коняка, запряжена в санки, за ними — друга. Грицько не скоро завважив їх і, завваживши, разом спинився. Погонич, що йшов спереду, панський парубок, що їхав в ліс по дрова, оглянув Грицька неймовірно — де він узявся тут у лісі?

— А що се ви тут робите, дядьку? — спитав він Грицька. — Куди се ви йдете?

— Я... в село... — сказав той, замішавшись й забувши, як звалося село.

— В яке село? В Марківці?

— Еге, в Марківці, — згадав Грицько.

— А чого ж вам у Марківці? Ви не марковецькі, я вас не знаю; що ви тут робите? — допитувався хлопець все сміливіше в сього чудного несамовитого чоловіка. Він кинув свої сани й, узявши Грицька під руку, пішов тими слідами, що проробив Грицько. Той мовчки йшов за ним.

Швидко побачили вони перед собою загасле огнище, клунки серед притоптаного снігу. Грицько, побачивши клунки, несвідомо кинувся до них, але хлопець притримав його й сам став розбирати їх. Грицько стояв коло його й дивився на клунки, наче вперше їх бачив. Оглянувшись навколо, хлопець придивився й до купи гілляк, присипаних снігом: вони надто стирчали. Він поворушив ногою, далі став розкидати руками.

— То я вбив, я! — закричав раптом Грицько, коли ще хлопець і не відкрив небіжки.

— От воно що! Максиме, гов, іди, держи!

Грицька зв'язали й відвезли в село — до Марківцевої звідти було тільки з версту. Грицька розпитували, але він не хотів розказувати про свою пригоду.

— Вбив та й годі! — відказав він.

Два дні просидів він замкнений у панській коморі, потім возом відвезли його до міста. Сніг уже пропав на дорозі; після тієї метелиці знову стояли теплі дні, вже чисто весняні. Круки поспішилися з своєю втікачкою на яких два чи три дні!

Грицька посадили в міську “вежу”, серед ринку. Ярмаркова метушня й гук лунав кругом Грицька, а той ждав свого часу. Він не думав про будуче, не міг навіть його собі уявити; тільки минуле мучило його. Він згадував Ганну ще дівчиною-наймичкою, потім жінкою; бачив перед собою пригоду в лісі так виразно, так живо: трохи не чув, як тріскали, шипіли гілляки... Сі спогади вражали, лякали його, й він не знав, як втекти від їх.

Взяли його до слідства. Грицько оповів щиро своє життя: він був з Литви, з-під Новгородка, батька його звали Степан Кривий, його самого — Грицьком. Тому п'ять років, як він втік звідти в Ковельське староство, звідти — під Володимир, там був парубком і оженився.

Як звичайно, не задовольнившись тим, Грицька взяли на тортури — розтягали, прив'язавши за ноги шнуром, припалювали залізом і огнем; так пройшло три дні. Грицько казав одно в одно, не міняючи й слова. Тоді суд видав свій декрет. Там, «пам'ятаючи Божу заповідь: “не убий”, і вважаючи, що за виною того убийці три душі зійшли з цього світу» (бо жінка Грицькова на той час була вагітна), постановив суд звести з світу й четверту: «аби той “забойця”, неробочий Грицько Кривий, мечем був стятий, тіло його потім на чверті розтято й на шляхах, на чотирьох місцях на палях виставлено»... Се мало статися другого ж дня, бо як на те трапився в місті саме на той час кат, позичений для якоїсь іншої езекуції в столичнім місті Луцьку, що по тій езекуції пропивав заслужені гроші в міських шинках.

Страшний декрет не злякав і не вразив Грицька. Йому хотілося тепер одного лише — втекти від страшних своїх спогадів і тих образів, що його мучили. Він висповідався в панотця й причастився, й уночі йому приснилось, ніби жінка бавиться з дитиною, голосно розмовляючи з нею; він чув, як плескала вона долонею по голому тілу дитини, підкидаючи її. Грицько прокинувся й, не повіривши собі, встав з лавки й пішов до дверей, але тьма стояла навколо, і він вернувся знову на лавку. Вже світало, на ринку чутно було метушню, рип возів. Грицько згадав, який день настав; йому здалося, ніби щось холодне й темне лізе на нього, й він вкрився свитою.

За кілька годин його вивели на ринок. Багато цікавого люду тислося навколо шибениці, покинувши свої вози й свій торг. День стояв чудовий: вогкий, ясний, повний нового, весняного життя й сили. Сонце золотило сю купу людей і шибеницю посеред неї, щоб і вона веселіше виглядала. Грицька вивели, віддали в руки ката, все впорядкували, як слід. Тяжко вдарив катівський меч, віддавшись відгомоном по цілому ринку. Кінець!..

Ні, не кінець!

“Чи то з волі Божої, чи то з несправної руки ката, чи то з щастя того забойці сталося”, оповідає урядове справоздання, тільки кат не відрубав Грицькові голови відразу. Був на се звичай спеціальний: “стан духовний” не дав більше рубати, Грицька віддано духовним на вигоєння: не було волі Божої на його кару...

Грицька завезли в шпиталь і післали за міським цилюрником-постригачем, що в ті часи служив разом і за єдиного в місті лікаря.

V

Щастя Грицькове було невелике: шия була утята глибоко. Шию зв’язали, й він конав собі на самоті в шпиталю. Рану тую гоїли, як уміли; рана не гоїлась і гнила. Грицько тим не клопотався. Його муки й страшні спогади зникли тепер, мов катівський меч їх перетяв. Йому згадувалося щось чудне й невиразне; щебетання ластівки над вікном в його уяві ставало якоюсь чудною лицедією: тони не то що нагадували, а сами ставали якимись істотами; все життя проходило в дивних, невиразних образах, наче чудні фігури хмар, де не знати, де кінчиться одно й починається друге.

Так ішов час. Рана гнила, Грицько вмирав, і на дев’ятнадцятий день після своєї кари вмер він “добровільно”, як значиться в тому ж протоколі. Порожніми вулицями містечка пронесли його тихою ходою шпитальні діди.

Неробочий Грицько Кривий

Перша публікація: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — С. 1–24.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф під назвою “Неробочий Іван Кривий” — Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 12–25 зв., датований 19. X. — 3. XI. 1988;

2) чистовий автограф, за яким готували публікацію у ЛНВ, — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 26–44 зв. На першому арк. нотатка автора: “Вп. Макової. Правопись Вістника, замісь єго — його”. У назві “Неробочий Іван Кривий” виправлено на “Грицько”. У примітці автора на першій сторінці дописано ще одне речення: “Писалось воно тому яких десять літ; аж пізнійше довідався я, що ту ж фабулу обробив пок. Йос. Ролле в своїй “Хамській долі”. Ролле Антоній Юзеф (1830–1894) — польський історик, письменник. В історичних оповіданнях (Opowiadania historyczne, 1875–1893, т. 1–21) висвітлював історію Поділля XVI–XVIII ст. Деякі з цих оповідань публікувались у перекладі російською мовою в “Киевской старине”.

Останні 8 арк. цього автографа зберігаються у ЦДІАЛ України. — Ф. 401, спр. 49, арк. 84–92. Наприкінці тексту — фраза від імені оповідача, перекреслена автором: “Се, мої панове, зветься — уривком з історії української колонізації. Тільки.”;

3) публікація у виданні: *Гришевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи.* — К.: Рух, [1928]. — С. 59–89.

Подається за останнім вказаним джерелом.

Згідно з авторськими нотатками, оповідання було написане в період з 19 жовтня до 3 листопада 1888 р. у Києві. Незначні правки М. Грушевський зробив під час підготовки тексту до друку, — ймовірно, на початку 1898 р. У передмові до збірки “Під зорями” автор зазначив, що це оповідання — “з писань моїх університетських років”, і воно є “белетристичним обробленням одного судового рішення” (с. 17). Тема пошуків українськими селянами кращої долі, вільних і родючих земель без жорстокої панщини, заселення Поділля у першій пол. XVIII ст., після Карловицького конгресу (1698–1699), як видно, глибоко хвилювала М. Грушевського-студента. Тоді ж, у 1888 р., він ще раз звернувся до цієї теми в художній творчості, спробувавши написати великий епічний твір, але не закінчив його (маємо на увазі початок повісті без назви “Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”, опублікований у цьому томі серед незавершених творів).

У чорновому автографі (джерело 1, арк. 20–20 зв.) — суттєве різночитання з остаточним текстом: розлогий авторський відступ, який в остаточному варіанті у значно скороченому вигляді є закінченням другого розділу. Публікуємо його далі:

Грицько не був лінивий, не був ледащо; тут тільки, в сільських тісних обставинах виявлялося те, що виявляється і на широком полі історії; в тяжких обставинах, під натиском чужої сили вирізняються дві різні людські натури: одні коряться і гнуться, щоб зберегти що-небудь, (і далі та далі залазять у свій куток), поступаються всім, аби виробити який-небудь modus vivendi, другі ніяк не можуть помиритися, ніяк не можуть улізти з головою в свій тісний куток, або вони все шукають кращого, шукають вільноти і коляються весь вік на шкоду собі ж таки, що міняють тільки шило на швайку, на глум і зневагу і тим, хто пригнічує, і тим, котрі вміли так обтерпітися. Вони бідують найбільше, і кінець їх невеселий.

Те ж було з Грицьком; він ніяк не міг здатися на те, що[б] оддавать свою силу, свою працю панові; або все, або нічого, або робити на себе тільки, або ж ні, бо й охоти до роботи не ставало.

с. 22 Волинський образок з початку XVIII віку — у XVI–XVIII ст. Волинь входила до складу Волинського воеводства Речі Посполитої — об’єднаної Польсько-Литовської держави, яка існувала у 1569–1795 рр.

Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в Архіві Юго-Западной России, ч. VI, т. II, № 15... — цю позицію докладно прокоментував Є.К. Нахлік у збірнику “Українська новелістика кінця XIX — початку XX ст.: Оповідання, новели, фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)”. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 643–645, публікуючи оповідання М. Грушевського “Неробочий Грицько Кривий”. Вивіривши цитату, відтворюємо вичерпний коментар Є. Нахліка у наступній коментованій позиції.

“Архив Юго-Западной России” — видання (у восьми частинах, 35 томах, 1859–1914) історичних документів і літературних пам’яток Правобережної і Західної України XIV–XVIII ст. До частини шостої (два томи, з додатком окремого тому) увійшли документи про економічне й правове становище селян в Україні в 1498–1795 рр. Джерелом сюжету оповідання “Неробочий Грицько Кривий” стали такі матеріали (текст польською мовою подаємо у перекладі українською): “№ 15. Допросы, отобранные въ Дубенскомъ магистратѣ отъ бѣглаго крестьянина Апанаса Говина по поводу обвиненія его въ убійствѣ жены. — Проговоръ, постановленній гѣмъ же магистратомъ, осуждающій подсудимого на смертную казнь. Описаніе самой казни. 1719. Апрѣля 18–21.

У році 1719, дня 18 квітня.

Приведений на допит в’язень убиць неробочий Опанас Говин з Литви, з міста Пружаной, з володінь ясновельможного можновладця Сапеги, гетьмана великого, переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським,

війтом дубнівським, і при асесорії (судовій комісії — *Є.Н.*) всього магістрату Дубнівської магдебургії, зізнався добровільно в нижченаписаному: що я п'ять років тому втік з Литви в ці краї Волинські, де, прийшовши до Порєбіля, служив там два роки, звідти перебрався до Дідкевич, де, побувши якийсь час, оженився. Оженившись, заробляв кусок хліба між людьми протягом року; звідти вирушив разом із своєю жінкою до села Горостав і там служив за парубка два роки; звідти за тиждень до м'ясиці руської, взявши з собою жінку і дитину, якій було вже півтора року, прийшов до корчми Віздецької, маючи хвору на кір дитину; купивши їй горілки за гріш і бубликів за другий, вирушив у дорогу надвечір до Ляхівців; а була завірюха дуже велика і мороз великий. Відійшовши від корчми півмилі і через прикрий холод не витримуючи далі, зійшли ми трохи з дороги і там розклали вогонь, щоб нагрітися, а жінка, погодувавши дитину груддю, поклала її під кущем, а сама пішла зі мною збирати дрова. Розвівши вогонь, бере дитину до розігрівання, яку застала вже неживою, бо та вмерла. Побачивши те, почала голосити і на мене нарікати, і ганьбити мене за те, що я рушив з корчми; на що я, розгніваний, ударив її києм тим, з яким ішов у дорозі, два рази у скроню, а вона зараз упала на землю і зуби стиснула. А відтак я, бачачи її неживою, вигріб ямку там, на тім же місці, куди, дитину поклавши, жінку на дитину поклав і закинув ломаччям те, що вночі відбулося. Ніч просидів я там, при тілах, аж до світанку; вибравшись звідти, пішов до Корсова і пристав на службу до солтиса. Після цього добровільного зізнання в'язня було одіслано до в'язниці. Того ж дня, 18 квітня, *anno graesentis* [початок року. — *Є.Н.*], перед заходом сонця до магістрату міста Дубна було повторно припроваджено згаданого Панаса, котрий як перший, так і другий раз сказав те саме, слово в слово, нічого не змінюючи, не пропускаючи ані додаючи. Дня 19 квітня, *anno graesentis*, його допитували втретє, і він те ж сказав, слово в слово, що й при першому зізнанні.

Декрет, виданий магістратом міста Дубна на прикликаного до відповідальності вбивцю, нижчеописаного. Року 1719, дня 20 квітня.

Перед судом і актами міста Дубна і переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським, війтом дубнівським, при асесорії всього магістрату тієї ж магдебургії [...] розглядалася справа на вимогу обвинувача славетного Стефана Грушевича, міщанина дубнівського, про вбивство жінки, вагітної від мужа її власного, тобто неробочого Опанаса Говина [...]. Суд, зважаючи на такий вчинок — скоєне вбивство, і маючи на оці заповідь Божу: “Не будеш убивати”, а надто беручи до уваги, що три душі через цього вбивцю зійшли зі світу, бо жінка його вагітна була, визнає його винним у смерті і так засуджує: щоб цей вищезгаданий убивця Опанас мечем був стягний, а потім тіло його на чверті розязте і при шляхах у чотирьох місцях на палях по-вбивано було. Ця страта має відбутись у п'ятницю, дня 21 квітня цього року 1719 [...].

А коли настав день страти, тоді, згідно з загальним правом, зійшлися всі цехи із зброєю перед будинком судовим, а по прочитанні декрету відданий був цей вищезгаданий убивця до рук ката, і його на місце, призначене для страти, проваджено, і там поставлений був на час до знесення голови майстром; добувши меча, кат рубав у шню, і чи то з воли найвищого Творця, чи то через свою несправність, чи його, обвинуваченого щастя, але сталося так, що тільки поранив його в шню мечем, немовби третини шії не надтавши; згідно з правовими статтями, капелани не допустили дотинати, і його, недотятого, було віддано до циркульника на лікування. Однак по страті дня 19 помер добровільно.

Книга Дубенського магістрату, годь 1677—1720, № 1368. Листь 68—69” (Архів Юго-Западної Росії. Часть шестая. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700—1799). — К., 1870, — Т. 2. — С. 35—38).

с. 31 ... родить сам п'ятнадцять і більше — тобто урожай в п'ятнадцять і більше разів перевищує кількість посіяного зерна.

Бо ті землі відібрано в турка... — у 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 р., коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. На цих землях багато населених пунктів було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами заманювали туди селян з Волині й Полісся, обіцяючи їм всілякі пільги.

с. 32 Волощина — назва Молдавського князівства в староукраїнських пам'ятках, народнопоетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. Молдавське князівство — феодальна держава, існувала з 1359 р. до середини XIX ст., включала Молдову, Бесарабію, Буковину. З початку XVI до кінця XVIII ст. перебувала під владою Османської імперії.

Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви — млинці, вареники та ін.

Перехожі

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 65—68. Авторська дата написання — 1 липня 1889 р.

с. 39 В Ростові, де кінчиться та кавказька залізниця... — очевидно, йдеться про залізничну вітку “Владикавказ—Ростов”, введenu до ладу 1875 р. (саме у Владикавказі жили на той час батьки М. Грушевського). Прямуючи з Ростова-на-Дону до Києва, доводилося ще пересідати на інший потяг у Харкові.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти.	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II].	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”].	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”].	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.